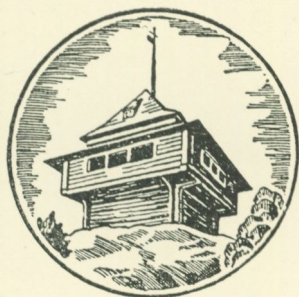

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1937**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1937

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

*Årsbokens omslagssidor med motiv från Älvrosgården
och Högloftet på Skansen äro utförda efter
fotografier av Olof Ekberg.*

Tryckt i gravyrtryck hos

Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm 1937

"SLÅ UT EN KATSA"

ÅLDERDOMLIGT FISKE I EN SÖRMLANDSSJÖ

av Claes Claesson

I nordligaste delen av det långa sjösystem, som är en arm av Nyköpingsån och kallas Långhalsen, står utmed vassarna en form av fasta fiskredskap, på sörmländska kallade katsor, bild 1 och 3. Än i dag sträcka de obrutna sina risarmar och sitt spjälverk ut mot klarvattnet i den grunda slättsjön, och deras del av fångsten är ganska betydande. När de först började byggas i dessa trakter vet ingen, men i varje fall sträcka sig deras anor bortom 1600-talet. Tekniken bakom deras konstruktion är så genomtänkt att den måste bottna i århundradens, om icke årtusendens, erfarenheter.¹

En katsas utseende framgår av planteckningen, bild 1. En 10—40 meter lång risarm från stranden leder fisken till en spjäl-matta, "lannbla't", som ändar i redskapets mellanparti, "skrov-går'n". När fisken söker sig därifrån, hamnar den i ettdera av de bägge "golven" och hittar som regel inte den smala vägen ut till friheten. Katsan bygges av träspjälor, sammanfogade till långa mattor. Avståndet mellan golvens yttersidor är tio alnar.

När isarna brutit upp i de långa sjöarna, och ekorna satts ut för året, är tiden inne för byamännen att se till katsornas ömtåliga spjälverk. Åren och vintrarna gå illa åt dem och det heter också att fisken lockas av det, som blänker nytt i det lergrumliga vattnet.

¹ Den här lämnade redogörelsen utgör med sina illustrationer resultatet av en undersökning, som författaren gjort 1936 för Nordiska museet (Etnologiska undersökningen). Utrymmet har endast tillåtit ett starkt begränsat bildurval. De vid förfärdigandet av katsan använda redskapen ha förvärvats av museet.

Fem man bilda det arbetslag, som binder och slår ut en katsa. Blott en av dem är dock ägare till redskapet och de andra hjälpa till i nöjets och arbetsgemenskapens intresse. Men det är åtskilligt att göra innan alla träda i tjänst. Katsaståndet, som det heter, skall vara befriat från spjälor och ris. De gamla pålarna dras upp med påldraget, som är ett grovt tillformat plankstycke med ett hål i ena änden och i detta några hästskosöm som tänder, jämför bild 13. Med detta enkla redskap drar och vrider man lätt upp den mest envisa stör. Sjöbottnen inom den blivande katsan rensas från de grövsta näckrosrötterna med hjälp av katsakroken, som liknar en liten båtshake.

Även på land bör allt vara förberett innan själva arbetet börjar. Kvist skäres i tillräcklig mängd för bindningen. Spjälor anskaffas till ett antal av omkring 500, om uteslutande nytt virke skall användas. Som regel utnyttjas dock materialet från den gamla katsan så långt som möjligt. Numera finnas de smala ribborna att få vid närmaste såg, men förr var det ett bekymmersamt arbete att klyva ut dem. Till banden som hålla samman spjälmattona, användes, förutom kvisten, även järntråd, som ersatt forna tiders vidjeslingor.

Tidigt en morgon, medan vårkylan ännu ligger i luften, lastas alla förnödenheter på en vagn, som arbetslaget drar den branta vägen ned till sjön. Alla ha förr varit med om att slå ut en katsa, och arbetet går, som det brukas hos lantfolk, tyst och utan onödigt prat.

Bindningen av spjälmattona sker sedan gammalt i strandsluttningen ovan båtläget. Vid katsaståndet strax utanför vasskanten skymtar den oregelbundna anhopningen av löst nedstuckna pålar, som skola användas under dagens lopp.

Två långa stänger bilda underlag för bindningen, bild 4. De läggas parallella och inre ändarna höjas ungefär en meter över marken genom nedslagna grenklykor. Där ordnas en låg bänk för dem som binda, och bakom den kastas kvistknipporna lätt tillgängliga. Järntråden mätes ut i tre längder om tio alnar var. Det är måttet på "golven", som är benämningen på både de två stora spjälmattona och de rum de skola bilda i den färdiga katsan.

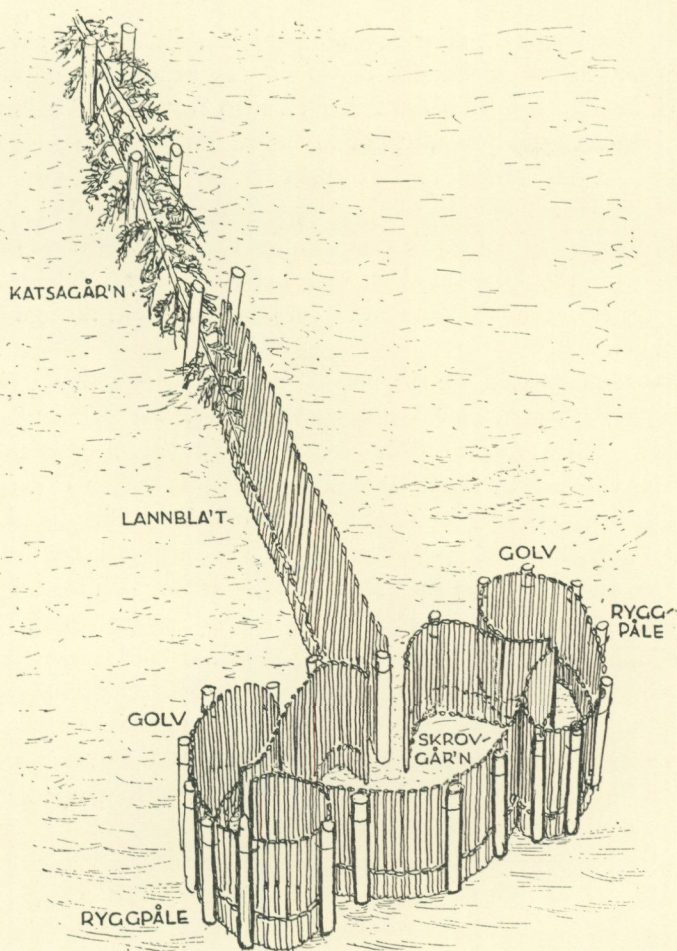
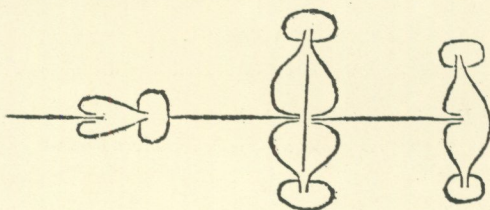

Bild 1. Planskiss av katsa från sjön Långhalsen, Lerbo socken, Södermanland. Efter författarens uppmätning ritad av Olle Homman.

Bild 2. Schematisk teckning med tre förenade katsatyper, var och en för sig känd från Långhalsen. K. Gyllenborg, Insjöfisket, 1770.

Den första ribban, eller mynningsspjälan, får en lätt avhyvling och de tre järntrådsbanden fästas vid den genom en enkel ögla.

Under dessa förberedelser har en man rott ut till katsaståndet och mätt vattendjupet, vilket är av väsentlig betydelse för avståndet mellan banden. Det mellersta av dessa sättes ungefär i vattenlinjen, om man tänker sig en spjåla löst ställd på sjöns botten. Det undre bandet fästes en fot från ribbans ände och det övre och tredje på en höjd, avpassad efter sjöns varierande vattenstånd och den höjd över detta man önskar att den färdiga katsan skall ha.¹

De tre bindarna slå sig ned på bänken bakom första ribban, som ligger utlagd mellan stängernas ändar. Var och en har sitt band — järntråden — till höger, utdraget bakåt. Några sammanvridna kvistar böjas vid järntrådsöglan runt spjålan och tråden. En ny spjåla lägges intill den första och kvistknippets tjocklek bildar det lämpliga avståndet. En ny kvist sättes i den lilla buketten, knippet vrides hårt för att hålla samman och föres kraftigt åt höger över spjålan nummer två, under järntråden och så upp igen, bild 5. Spjåla lägges intill spjåla och arbetet fortsätter raskt till dess de tio alnarna äro bundna, bild 6. Vartefter mattan växer skjutes den nedför stängerna och når till slut en liten märkpinne, som slagits ned i marken på det bestämda avståndet. Då är första golvet färdigt och nu hör det katsaägaren till att bjuda på kaffegök om fisken skall gå till i framtiden.

Bindningen är inget invecklat arbete men fordrar stor precision för att inte den färdiga mattan skall bli skev. Därför ligger mät-ribban med de inskurna måtten hela tiden framför bindarna. Skulle någon förskjutning i längdriktningen uppstå på endera sidan, utjämnas denna genom att tjockleken ökas eller minskas hos kvistknipporna. Ytterst viktigt är att knipporna vridas samman tillräckligt hårt. En enda lös spjåla kan betyda att den färdiga katsan lämnar fisken öppen väg ut.

Tiden är nu inne att slå ut det första golvet och ett beundrans-

¹ Den här fotograferade katsan utslogs vid ovanligt lågt vattenstånd, vilket orsakar en viss skillnad mellan bilderna och texten, som avser normala förhållanden.

Bild 3—4.⁵ Upptill: Sjön Långhalsen med tre katsor efter vasskanten. Nedtill: Underlaget för katsans bindning.

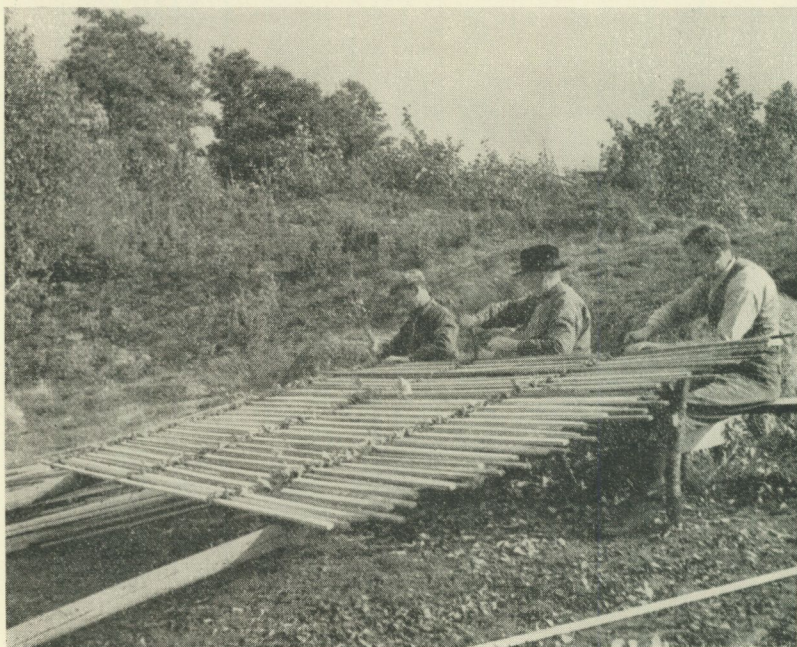

Bild 5—6. Upptill: Kvistknippet vrides samman, föres runt spjälan och under järntråden-bandet. Nedtill: Spjälå lägges intill spjälå och mattan skjutes sakta nedför de lutande stängerna.

Bild 7—8. Upptill: Motet lägges ut över spjälMattans mellersta ribbor. Nedtill: Genom en hank förenas motet med spjälMattans mittribba.

värt moment inträder i den genomtänkta tekniken. "Motet" kommer till användning, bild 7. Det är ett redskap, vars utseende framgår av bilderna. I huvudsak kan det sägas bestå av en grov, avrundad träplatta med två snedställda inskränningar vid ena sidan och två vinkelrätt utskjutande, ungefär 4 alnar långa störar, bild 8. Motet är den mall, som vid utsättandet i sjön håller formen på det tunga och svårhanterliga golvet. Det lägges nu tvärs över spjalmattans mitt med träplattan åt höger, det vill säga åt den del av golvet, som sättes ned i vattnet. Mattans mittribba och den undre stören förenas på var sida med en kraftig hank. Två man gripa tag i vardera ändan av spjalmattan och föra mynningsspjalorna fram till och ned i motets skåror. Den så dubbelvikta mattan vikes än en gång och bildar därigenom en kompakt rulle, bild 9—11. Utskjutande kviständar på undersidan skäras bort och hela rullen bindes samman med ett rep. Knuten kommer vid utsättandet under vattenytan och är därför så anordnad att den kan lösas genom en lång träspjåla. Intill vidjehanken vid motets träplatta knytes ytterligare en lång, dubbel lina, som föres upp till golvetts oversida och där fästes löst.

Arbetet med det andra golvet börjar och en genomförd arbetsfördelning inträder i laget. De två lediga männen lasta den färdiga spjalmattan i en eka och ro denna och ytterligare en båt ut till katsaståndet, bild 12. Båtarna förankras vid särskilda hjälppålar enligt ett visst system, som särskilt i bläst visar sin nödvändighet. Försiktigt stjälpes den stora spjålrullen i vattnet och ställes med baksidan tätt intill den så kallade ryggpålen, bild 14. Den förut nämnda linan från motets undersida föres med en part på var sida om denna påle under den inre av båtarna, som ligga intill varandra med den inre mot ryggpålen. Medhjälparen står med ett ben i vardera ekan och drar i linan och tvingar härigenom det kompakta golvet, som givetvis vill flyta upp, i läge. Golvet står nu lodrätt och har sin grundfigur given genom motets form. Några av spjalorna bultas ned med en yxa, dels vid ryggpålen, dels i motets skåror, varefter draglinan spelat ut sin roll. Båtarnas lägen ändras och det sammanhållande repet löses upp. Golvetts vingor vecklas ut med hjälp av katsakroken, som träs ned under

Bild 9. Golvets första halva vikes in.

Bild 10—11. Upptill: Golvet vikes samman. Nedtill: Första golvet färdigt att föras ut till katsaståndet.

Bild 12—13. Upptill: Man rör ut med första golvet. Nedtill: Påldraget i användning.

Bild 14—15. Upptill: Första golvet sättes i sjön. Nedtill: Skrovgår'ns inre vägghalva sättes ut.

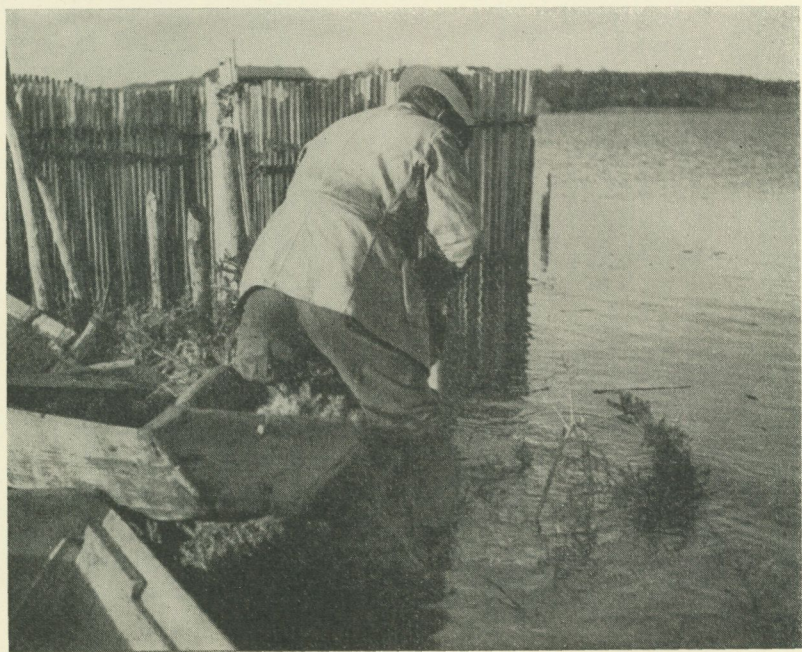

Bild 16—17. Upptill: Sista avputsningen. Spjälorna bultas ned. Nedtill: Riset trampas ned i katsagär'n.

spjäländarna. Kroken är så formad att den inte skall fastna i spjäl mattan. Vartefter golvet får sin form hålles det i läge av pålar, som slås ned vid utsidan och bindas vid spjälorna med järntråd, även det givetvis en omformning av det gamla bruket med hankar. Slutligen bultas så många spjälor ned att golvet är väl förankrat för tillfället.

Om arbetslaget är skickligt skall nu det andra golvet vara färdigt att slås ut. Det sättes symmetriskt mot det första efter samma principer.

Arbetet fortskrider och bindningen börjar av de fyra spjäl mattor, som skola bilda katsans mittparti, "skrovgården". De äro betydligt kortare, omkring 3 alnar var. De två första forslas ut samtidigt och skola i en svag båge bilda skrovgårdens ytersida. Arbetet är betydligt enklare än vid utsättande av golven och motet är helt obehövt. Det är av praktiska skäl mattorna äro två. Lätta och bekväma att hantera kunna de slås ut nästan direkt, endast med smärre jämkningar av katsakroken. Utslagna bilda de en enda sammanhängande vägg.

Därnäst slås skrovgårdens bägge inre väggar ut och böjas i mitten till den mjukt svängda strut, som utgör katsans ingång, bild 14. Även dessa spjäl mattor äro omkring 3 alnar långa. Mitt i öppningen slås en påle ned och vid den fästes inre änden av den sist bundna mattan, kallad landbladet, "lannbla't". Det sträcker sig ungefär fem alnar vinkelrätt ut från skrovgården och fortsättes fram till stranden av den ganska vårdslöst lagda risarmen, risgå'r'n eller katsagår'n.

I stort sett är arbetet nu färdigt och laget kan brytas. Alla spjälor slås ned till samma höjd, bild 16, och risgå'r'n får en förstärkning av några färska granbuskar, bild 17.

Ett tränat arbetslag skall utan svårighet kunna binda och slå ut en katsa på en dag. Men det börjar bli ont om folk, som kan konsten numera. Den ovane sättes helst vid bindningen. Ute på sjön passar han inte. Där måste arbetet ske med sådan vana, att misstag äro uteslutna. Ett felgrepp kan betyda att spjäl rullen med stort besvär måste fiskas upp ur sjön, föras i land och göras i ordning på nytt. Särskilt i stark bläst kommer den genomtänkta

Bild 18. Med häv tages fångsten ur katsans golv. Detta kallas att "leta katsa".

tekniken till sin rätt. Det är ett konststycke att i två vingliga ekor under vindens tryck hantera en nästan kompakt vägg av trävirke med åtskilliga kvadratmeters yta.

All slags fisk går i katsorna. Det är gädda och braxen och abborre och ål och vad som nu kan finnas i sjön. Fångsten sker med en långsmal håv, som föres runt i golvens vindlingar. Det kallas att leta katsa, bild 18. Även vintertid kan katsan vara givande men isen måste då givetvis huggas upp för varje gång. Förr, när man inte var så noga med fiskbeståndet, hände det när sjön "kvävde" — det vill säga fisken inte fick luft under isen — att vakar höggos upp både inne i katsan och utanför skrovgårdens öppning. Fisken sökte sig då dit i massor och kunde håvas upp både inom och utom redskapet.

Katsorna äga en utomordentligt vidsträckt spridning med tyngdpunkten i vår världsdel på finsk-ugriskt och slaviskt område. Av flera skäl anser man att de kommit till Sverige, som är deras västligaste utpost, från finskt område. Tidpunkten är dock okänd. I södra och mellersta delarna av landet ha de i mångskiftande former fyllt de grunda och gyttjerika sjöarna och vikarna, bild 2. Mera sällsynt ha de förekommit i Norrland. Det ekonomiska 1700-talet satte stort värde på dem och Gyllenborg skriver i En kort Afhandling om Insjö-Fisket, att "inga fiskeredskap äro så indräktige som desse, i synnerhet om våren när Braxen leker". Han beskriver en mångfald former och ger goda råd, huru de skola placeras i förhållande till vassar och strandkonturer. Hans ord att "kartsor äro så almänt kiända så jag tror det näppeligen någon fins, som icke wet huru en sådan skall göras" gälla dock icke längre. På de flesta håll äro de försvunna och lagstiftning reglerar deras användning. Inom kort skola endast några lutande pålar vid vasskanterna vittna om ett uråldrigt redskap, där erfarenhet, händighet och samarbete med enkla medel nått en utmärkt fulländning.